

*...in nostra lingua
Hringe nominant*

Tanulmányok Szentpéteri József
60. születésnapja tiszteletére

A Dunapataj és Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása

Előszó

Bács-Kiskun megye területére vonatkozóan a régészeti topográfiai ismereteink viszonylag szerények, melynek egyértelmű oka az alapvetően nagy terület mellett a szisztematikus felmérések évtizedes elmaradása. Az elmúlt években a térinformatikai módszerek beemelése a kutatásokba, majd annak önálló, teljes rendszerré fejlesztése jelentős előrelépéseket eredményezett ezen a téren, melyet legfőképp az újonnan felderített régészeti lelőhelyek kiemelkedően magas száma mutat.¹ Különösen a középkori lelőhelyek felkutatásában, beazonosításában tudunk ma már komolyabb sikereket is felmutatni a megye területén. Korábban a legszembetűnőbb hiányok a középkori települési rendszerben főként a megye északnyugati részén jelentkeztek, a Solti-sík kifejezetten fehér foltnak tűnt. Éppen ezért itt mutatkozik meg leginkább szemléletesen az a nagy mennyiségű ismeretanyag, melyet az új térinformatikai alapú kutatási rendszer révén sikerült felgyűjteni, majd beépíteni a vizsgálatokba. Terjedelmi korlátok miatt a következőkben elsősorban a kutatás módszertanára és a Dunavecse–Solt–Dunapataj közötti területen elért legújabb eredményekre térünk ki részletesebben. Az eddig gyakorlatilag ismeretlen középkori településhálózat szinte teljes feltérképezése mellett e tanulmány egy interdiszciplináris módszerekkel még soha nem kutatott időszak, a 16. század pusztasodásának kérdését taglalja.

Tanulmányunk Szentpéteri Józsefnek a solti Tételhegyen és környékén végzett munkája előtt tiszteleg.

Kutatási módszertan

Hosszabb távú célunk a teljes megye késő középkori településhálózatának felderítése. Ehhez kapcsolódóan – a lehetőségekhez mérten – vizsgáltuk a települések szerkezetét, alaprajzi sajátosságait, a települési viszonyokat, az úthálózatot és a tájat. E munkához egy olyan rendszerre volt szükség, amelyben az új adatfelvételi módszerek alapján összesze-

¹ 2013–2014-ben, Bács-Kiskun megye területén több mint 1000 új lelőhely került felvételre az örökségvédelmi adatbázisba.

dett, igen terjedelmes térbeli és hagyományos adathalmazt hatékonyan lehet megjeleníteni és szerkeszteni.

A legjobban használható „eszköznek” a térinformatika bizonyult, amely a Kiskun-sági Homokhátság történeti településrendjének kutatásában az elmúlt években kitűnően vizsgázott, ezért főként az ott létrehozott keretrendszert kellett bővíteni a Duna irányába.²

A Solti-sík középkori településhálózata vizsgálatára létrehozott módszertan az alábbi lépésekből állt össze. Az első fázisban – a rendelkezésre álló források alapján – meghatároztuk a célterület keresett középkori falvait. Ennek során szembeötlő volt, hogy a Solti-sík hemzseg a valamely írott forrásból ismert vagy helytörténeti adattal ugyan rendelkező, de alapvetően – régészeti szempontból legalábbis – azonosítatlan településektől.

Ezt követte a területre vonatkozó összes térkép, rajz, valamint légi felvétel kiválogatása a hazai gyűjteményekből. Elővettük a sokak számára már ismert, a kutatók nagy örömeire már az interneten is elérhető első és második katonai felméréseket. A DVD-n kiadott változatok azonban túl sok hibát tartalmaztak, ezért ezeket térinformatikai eszközökkel nagymértékben javítottuk, hiszen a folyamatosan bővülő, rendelkezésünkre álló régészeti adatok lehetővé tették a georeferált térképi állomány további pontosítását.

A katonai felméréseken kívül dolgoztunk számos további kéziratot térképpel, például birtokvázlatokkal, úrbéri, kataszteri és vízrajzi térképekkel. Mind közül az egyik leghasznosabb az úgynevezett Duna Mappáció volt,³ mely tapasztalataink szerint a Solti-sík és a Kalocsai Sárköz kutatásában pótolhatatlan forrás, mivel az első és második katonai felmérés készítése közötti időszak – gyakran máshol már nem ábrázolt – helynévanyagát tartalmazza.

Archív légi felvételeket a HM HIM Hadtörténeti Térképtár gyűjteményéből és a FÖMI internetes gyűjteményéből, a Fentről.hu oldalról szereztünk be, továbbá esetenként a Google Maps műholdfelvételei is fontos adatokkal szolgáltak.⁴

A területre vonatkozó helytörténeti adatok felgyűjtése is megtörtént, kiemelten a helynévgyűjtésekre vonatkozóan. Ezek közül talán a Pesty Frigyes-féle névgyűjtés a legismertebb, azonban létezik egy későbbi, az 1980-as években végzett gyűjtés, amely Bács-Kiskun megyére kézirat formában, darabokban, több helyen maradt fenn, és szintén fontos, ma már pótolhatatlan adatokkal látja el a topográfiai kutatást.⁵

A felgyűjtött térképek és légi felvételek georeferálása után azokat egymással, valamint az írott forrásokkal kellett aprólékosan összevetni. A térképeken a középkori–kora

² Rosta 2010; Rosta 2015.

³ Vízhelyzeti térképe a' Dunának és árjainak tekintetes nemes Pest vármegyében..., Pest megyei levéltár, PMT 018, 1839.

⁴ Ezúton is köszönetet mondunk dr. Jankó Annamáriának, a Térképtár vezetőjének a szakmai segítségnyújtásért.

⁵ KJM NéprAd. 571.89; VKM NéprAd. 209-82.

újkori faluhelyekre és/vagy a falvak templomaira utaló nyomokat kerestük. Ilyen például a faluhely (Szüle és Máriaháza), telek (például Szülei-telek), Kirchhof (Kisharta), templomladék (Mikla) vagy a kápolna (ismeretlen nevű helyszín Dunatétlen határában).

A légi felvételeken azokat a jellegzetes nyomokat fürkésztük, melyek középkori településszerkezetre utalhattak. Szelid, Szüle és Kisharta ilyen módon is felfedte magát: az utca nyoma sötétebb sávként, a házak helyei pedig az utca mentén sorakozó világosabb foltokként jelentek meg. Csanád, Fejéregyháza és Szentkirály még ennél is többet árult el magáról: előbbieknél a templomot és a körárkot lehet azonosítani, utóbbinál pedig a török kori palánk alaprajza rajzolódott ki.

Az adatok pontos és aprólékos felgyűjtése, összevetése, majd ezek alapján a valószínűsíthető topográfiai pontok meghatározása után, utolsó lépésként a terepi ellenőrzés maradt hátra. A terepi munka koncentráltan a középkori faluhelyek templomát, a falvak kiterjedését vizsgálta. A terepbejárás során felgyűjtött, főként kerámia és kő leletanyag jelentősen kiegészült az ellenőrzött, szakszerűen végzett fémdetektoros kutatás kiemelkedő tárgyanyagával.⁶

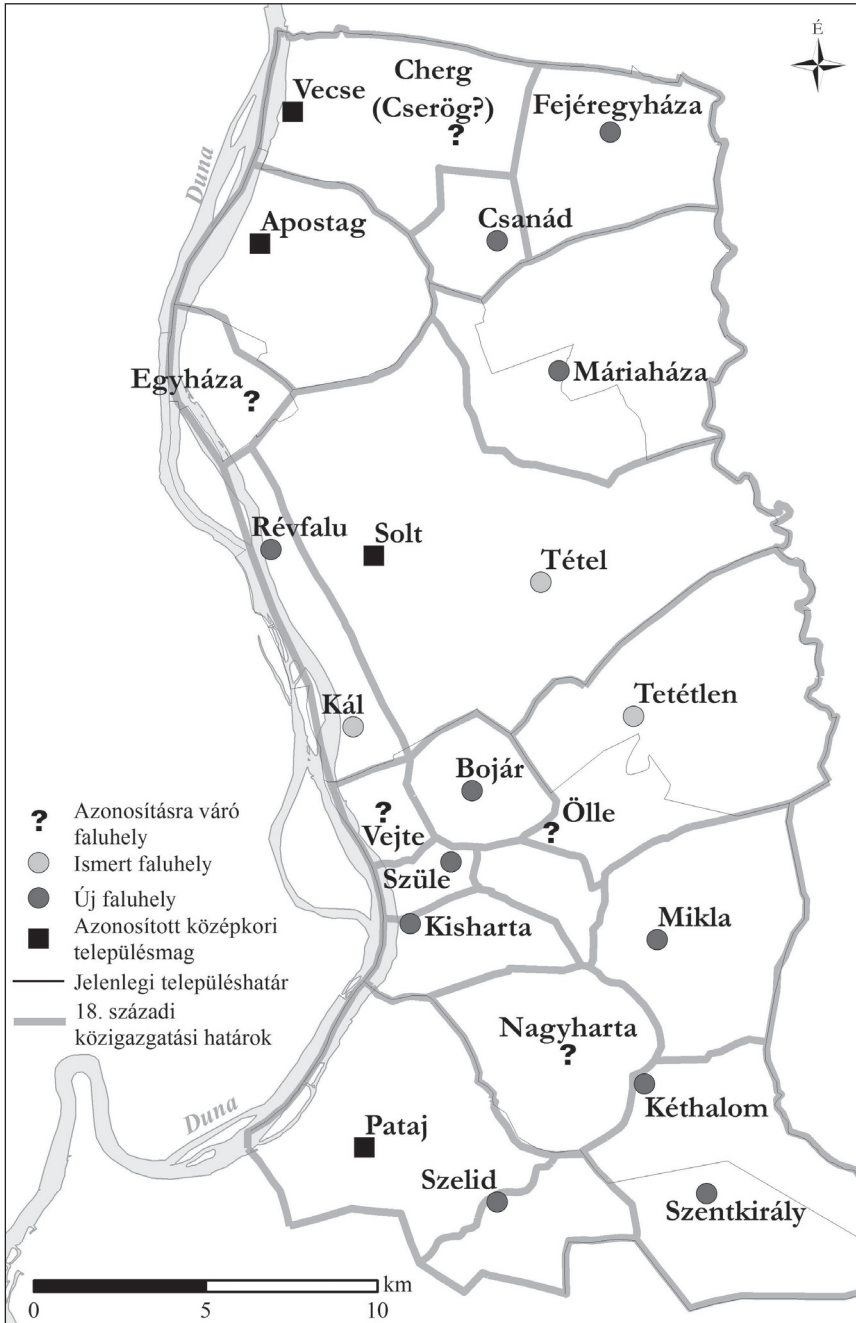
Kutatásunk a ma is létező települések középkori településmagjának vizsgálatára is kiterjedt. Számos kutató foglalkozott a Duna mente török kori–újkori továbbélésével, a környék „táji kontinuitásával”, azonban épp a belterületek régészeti és település-földrajzi szempontból oly fontos magjait nem határozta meg senki.⁷ Ennek nyilvánvaló oka maga a beépítettség, mely földmunkák híján nem engedte az ilyen irányú vizsgálatokat. A térképi adatok egyértelmű vonatkozásai mellett azonban a közelmúltban ezen települések belterületén végzett földmunka közben, régészeti szakfelügyelet során több helyen sikerült bizonyítani a középkori települések elhelyezkedését. A tanulmányban közölt mintaterületen, Solton, Dunavecscén, Apostagon, Dunapatajon, valamint a Dunapataj-Szelidi-tavi üdülőövezetben sikerült ezek meghatározása.

A középkori források tükrében Solt környékének településhálózata igen sűrű volt. A kutatások nyomán most már régészetileg is igazolható, hogy a következőkben bemutatott 8 mai település közigazgatási határán belül legalább 16 névről ismert hellyel számolhatunk (1. tábla).

Egyes részeken – például Hartától északra – a középkori templomos falvak nem az Alföldön „megszokott” 5–6 km, vagy a Homokhátságon megfigyelt 8–12 km távolságra, hanem néhol alig 2 km-re feküdtek egymástól. Ennek okát többek között talán a birtokrendezési szempontokban lehet megtalálni.

⁶ Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani segítőinknek, akiknek szakszerű és lelkiismeretes együttműködése több, unikális műtárggyal gazdagította múzeumunk állományát. Köszönettel tartozunk Greman Istvánnak, Rácz Nándornak és fiának, Rácz Bernátnak, Tóth Györgynek, Schill Tamásnak, Kustár Rozáliának, Mercz Vincének, Pesthy Imrének, Csordás Istvánnak és Suhajda Krisztiánnak.

⁷ Bárh 1975; Fenyvesi 1984.

1. tábla. A településhálózat változása a 16. század elejétől a török hódoltság végéig
 Fig. 1. The change of the network of settlements from the beginning of 16th century to the end of the Turkish occupation

A középkori Solt-szék legnagyobb birtokosa a Tetétleni család volt.⁸ Hozzájuk tartozott Solt, Vecse, Tetétlen, Harta, Csanád, Fejéregyháza, Kéthalom, Szentkirály, Szüle és Ölle. Talán a nemzetségi leszármazás miatt következett be birtokaprózódás, mely folyamat a korábbi időkben gyökerezik. Az utódok a birtok egy szögletét kaphatták örökségül, amelyen előbb kisebb gazdasági központjukat építették fel, ami később faluva szerveződött. Kisharta és Nagyharta viszonya legalábbis erre enged következtetni. Szüle, Bojár, valamint a még csak körvonalazott Ölle és Vejte viszonya is ilyen családi leszármazás eredménye lehet.

Ez a sűrű településhálózat a 16. század második évtizedétől indult romlásnak. A környék falvai minden bizonnyal a mohácsi csata utáni kivonulás során szenvedték el az első károkat, bár erről írott forrás nem áll rendelkezésünkre.

A következő jelentősebb hullám három évvel később következett be, amikor a török–rác csapatok az Alföldre törtek és (Duna)Haraszti érintésével egészen Pestig hatoltak.⁹ Ezt a támadást az elmúlt néhány évtized kutatási eredményei alapján viszonylag jól körvonalazhatjuk. 1529. április 11-én Pósa István értesíti a kalocsai prépostot, hogy az ellenség elpusztította Vadkertet, Kisköröst, Akasztót és Tetétlent, majd egy hétre rá a kalocsai prépost értesíti a királyt, hogy az ellenség Révfalunál a Dunántúlra menekülőket gyilkolja.¹⁰ A térképre pillantva látható, hogy ezek a falvak a Halas–Solt közötti közlekedési folyosón – nagyjából a mai 53-as út vonalán – találhatóak. Ahhoz, hogy átfogóbb képet kapjunk a török–rác dúlás lefolyásáról, az 1529. évi források már nem elegendőek, azonban az 1546. és 1548. évi defterek adatainak térképre vitele sokban segíti a korábbi történések meghatározását is (2. tábla).

Úgy tűnik, hogy majd húsz évvel a terület feldúlása után a Duna menti falvak jelentős része lakott ugyan, mégis szembetűnő, hogy a lakosságszám a többségnél rendkívül alacsony. A Dunától beljebb fekvő sáv falvai már sötétebb képet mutatnak: a fentebb említett Vadkert, Kiskörös, Tetétlen és Szentimre körül, valamint tőlük északra néptelen falvak sorakoztak. Meglepő, hogy az a Szabadszállás és Fülöpszállás is pusztá ekkor, amely később ismét benépesült, majd „kiskun” szigetként maradt meg a hódoltság végéig. Valószínű, hogy az elmúlt években Szentpéteri József vezetésével kutatott Tétel falu is ekkor néptelenedett el örökre. Az ellenség közeledtének hírére – mint azt az egyik levélből tudjuk – tömegekben menekült át a lakosság a folyó nyugati partjára.¹¹ Általános fejtelenség uralkodott ekkoriban a környéken, menekülők százai lepték el az utakat. Kalocsa szinte elnéptelenedett, a lakosok értékeiket hajókra és kocsikra pakolták és „könnyhullatások közepette” hagyták el a várost. Az érseki palotát alig 18 gyalogos védte ezekben a hetekben.¹²

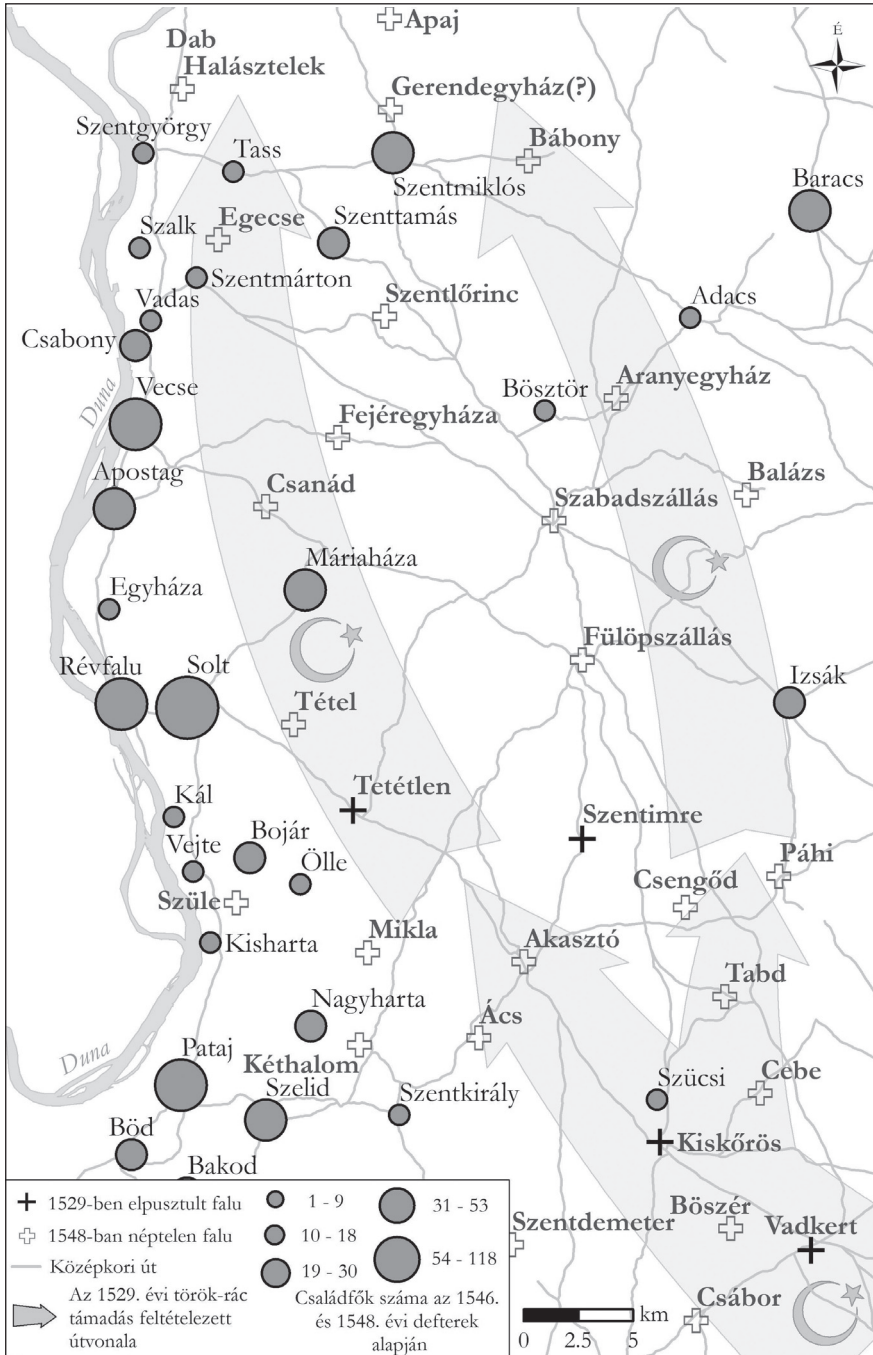
⁸ Dümmerth 1952, 211.

⁹ Bunyitay 1902, 447.

¹⁰ Uo., 442, 447–448.

¹¹ Vass 1980, 21.

¹² Uo., 20–22; Bunyitay 1902, 447, 453, 484.

2. tábla. Az 1529. évi török-rác támadás feltételezett útvonala
 Fig. 2. The presumed route of the Turkish-Serb attack in 1529

A török–rác betörés miatti mélypontról azonban néhány év alatt felépült a vidék. 1541-ben a török berendezkedett Kalocsán, 1570 körül pedig megépítették a szentkirályi palánk, ami jelentős katonai erő jelenlétét eredményezte.¹³ A környék a budai vilajeten belül első körben a kalocsai náhije része lett, majd 1560-tól a náhije északi részéből létrejött a solti náhije. Az adóösszeírásokból látható, hogy a következő 30–40 évben számos település lakosság száma emelkedett. A környék központjai Pataj és Solt, 1548-ban 53 és 118, 1578-ban 160 és 176 adózó egységet írtak össze a két városban. Kalocsán 1548-ban 80, 30 évvel később már csupán 54 adózó egységet találtak. A néptelen pusztákat a megmaradt települések vették használatba: Solt város Tétel és Tetetlen pusztákat, Pataj város Mikla egyik felét és Akasztót, Nagyharta Mikla másik felét, Kál a Kecel melletti Szentdemetert, Vecse Csanádot és Fejéregyházát.¹⁴

A bizonyos mértékig helyreállt települési rendszere a tizenöt éves háború mérte a következő csapást. Ekkor a környék településrendjében jelentős változások zajlottak le. Az 1620. évi defterben már nem szerepelt a solti náhije, és eltűnt az iratokból a szentkirályi palánk is.¹⁵ Ebben az időszakban néptelenedett el Ölle, Kisharta, Nagyharta, Szentkirály, Mikla.

Három évtizeddel később a magyar közigazgatás helyreállt Kalocsa környékéig, 1686. október 13-án felszabadult maga Kalocsa is.¹⁶ A környék településeinek azonban éppen a felszabadító háborúk adták meg a kegyelemdőfést: ekkor futott szét végleg Kál, Révbér, Bojár, Szentkirály és Szelid lakossága.

A célterület ismert középkori–kora újkori települései

Apostag – Apostag

Korábban is ismert, de újabb adatokkal bővített helyszín. Apostag egyike volt a török hódoltságot átvészoló Duna menti falvaknak.¹⁷ Árpád-kori eredetű, 12 oldalú temploma volt.¹⁸ 1805-ben a leromlott állapotú és meglehetősen szűk épületet lebontották, és helyébe újat építettek.¹⁹ Szomorú sorsáról Bednár József így emlékezett meg: *„Magát a kisdéd egyházat... kellene vizsgálni, tanulmányozni, de nem lehet, mert a tudatlansággal szö-*

¹³ Uo., 23.

¹⁴ Uo., 29–30; Káldy-Nagy 1985, 698.

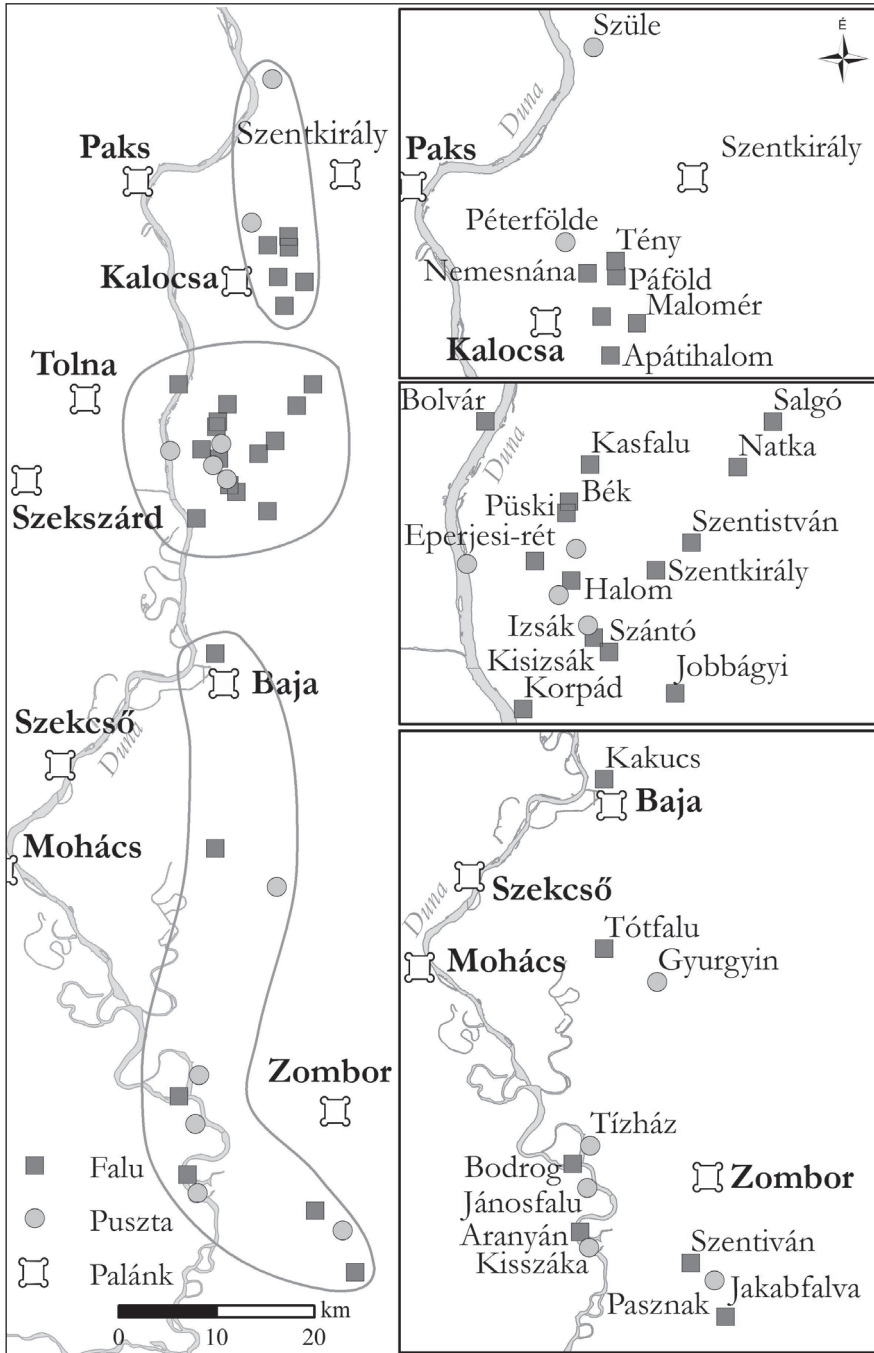
¹⁵ Vass 1980, 31.

¹⁶ Uo., 54–55.

¹⁷ Káldy-Nagy 1985, 89; Borovszky, 2004.

¹⁸ Gervers-Molnár 1972, 45–46.

¹⁹ Patkóné 1997, 23–24.

3. tábla. A szentkirályi palánk katonáinak szolgálati birtokai 1570-ben
 Fig. 3. The allotments of the soldiers of the palisade castle in Szentkirály in 1570

*vetkezett kegyelethiány sok egyebekkel e drága ereklyét is, melyre most büszke lehetne minden apostagi lakos, megsemmisítette.*²⁰

Az elmúlt években végzett kutatások szerint a középkori falu a református templom környékén, a mára részben beépített terület alatt található.²¹

Dunaegyháza – Egyháza

Jelenleg még azonosítatlan helyszín. A falu Egyháza néven létezett a késő középkorban, s maradt fenn a török hódoltság végéig. 1686 elején még lakott volt, ekkor ugyanis Básti László, Pest-Pilis-Solt vármegye tiszviselője utasította a falu bíróját és esküdteit, hogy vigyék a kvártélypénzt Szolnokra. Talán az 1689. évi dúlásakor hagyták el lakosai. 1690-ben már a lakatlan falvak között írták össze.²²

A 19. századi helyi hagyomány szerint a középkori falu az úgynevezett Kisszorosdűlőben, a Duna partján állhatott.²³ A település jelenlegi helyére költözését a Duna szélsőségesebb vízjárásával indokolták: *„E’ falu, az első letelepülése helyén, gyakori Duna viz áradása miatt nem maradhatván, a’ mostani dombos helyre letelepedett.”*²⁴

Dunatétlen – Tetétlen

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Solt-szék neves birtokosainak, a Tetétlenieknek névadó települése.²⁵ A török időszak elején, 1529-ben elnéptelenedett, és a 20. század közepéig puszta volt. Elhagyott, romos temploma a 19. század közepéig állt a Solt–Akasztó közötti út – a mai 53-as út – szélén, a Kígyós partján. Terepbejárásaink alapján a középkori falu a Csárda-halomtól északi irányban, hosszasan elnyúlva, az ér partján feküdt.

Dunavecse – Vecse

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Középkori kőtemploma 1639-ig fennállt, ekkor azonban a források szerint a török elvitette köveit a dunántúli Csákvár megerősítéséhez. A következő templom ennek alapjaira épült 1640-ben, azonban már nem kőből, hanem fából és sárból.

Az első és második templom helyéről annyit tudunk a leírások alapján, hogy mindkettő a mai templomtól keletre feküdt, mintegy 50–60 méterre. Alattuk kőből épült

²⁰ Bednár 1865, 443.

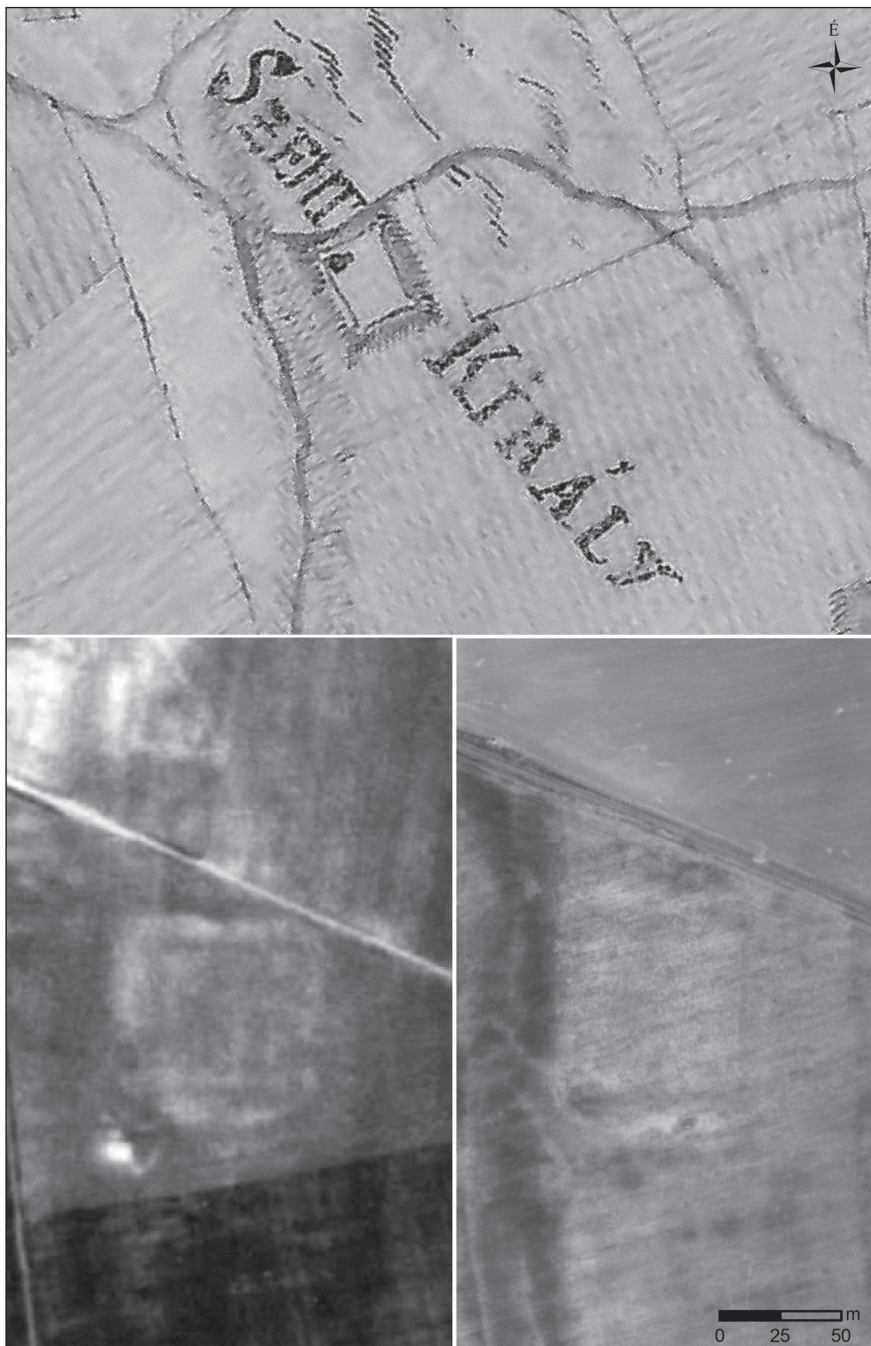
²¹ MNM RégAd. 380/1985

²² Földváry 1898.129.

²³ Bognár 1984.

²⁴ Uo.

²⁵ Dümmerth 1952, 209–210.

4. tábla. A szentkirályi palánk térképen és légi fényképen
Fig. 4. The Szentkirály palisade castle in a map and aerial photo

sírbolt volt. A második, sártemplom lebontása után kocsmá épült a helyébe, melyhez pinceként használták a kiűrtett kriptát.²⁶

A középkori falu tehát a jelenlegi főtér néhány száz méteres környezetében kereshető, amely mára teljesen beépült.

Dunavecse – Fejéregyháza

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Beszédes neve az építőanyagára utal, tudniillik „...valóban fehér kövekből épült, messzire ellátzott a végtelen síkságon”,²⁷ szakszerűbben kifejezve „...a falak sósíkúti faragott s valami durva törmelék mészkőből épültek, a mely közé római sírkömaradványt is felhasználtak.”²⁸ A falu a 16. század közepén a defterek alapján már pusztá volt, feltételezhető, hogy az 1529. évi támadás során pusztulhatott el.

Fejéregyháza megtalálásához a szűkszavú források mellett archív légi felvételek elemzése vezetett. Az 1950-es évekbeli fotókon felfedeztünk egy 60 m átmérőjű kör alakú ároknyomot, mely a terepi azonosításkor egyértelműen a templom kerítőárkának bizonyult (5. tábla 2).

Dunavecse – Csanád

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. „...Dunavecse határában a Csanád-Fejéregyház nevű pusztán is van egy Templomdomb nevű magaslat, a melyen egykor állítólag Mária egyháza emelkedett.”²⁹ A pusztá elnevezése kissé félrevezető, a közeli Szüle és Ölle „Szüleölle” elnevezéséhez hasonlóan jött létre. A Csanád-Fejéregyháza ebben az esetben csupán Csanádot takarja.

A település a szomszédjában fekvő Fejéregyházához hasonlóan legkésőbb a 16. század közepétől, talán már 1529-től pusztaság lehetett. Terepen Otto Braasch légi felvételeinek felhasználásával azonosítottuk. A fotókon jól kivehető volt a templom kerítőárka és egy kéthajós épület alaprajza (5. tábla 1). A falu a középkori Vecse–Szabadszállás–Kunszentmiklós út mentén, a Duna egy sekély, régen lecsapolt ága mellett terült el.

Cherg (Csereg?)

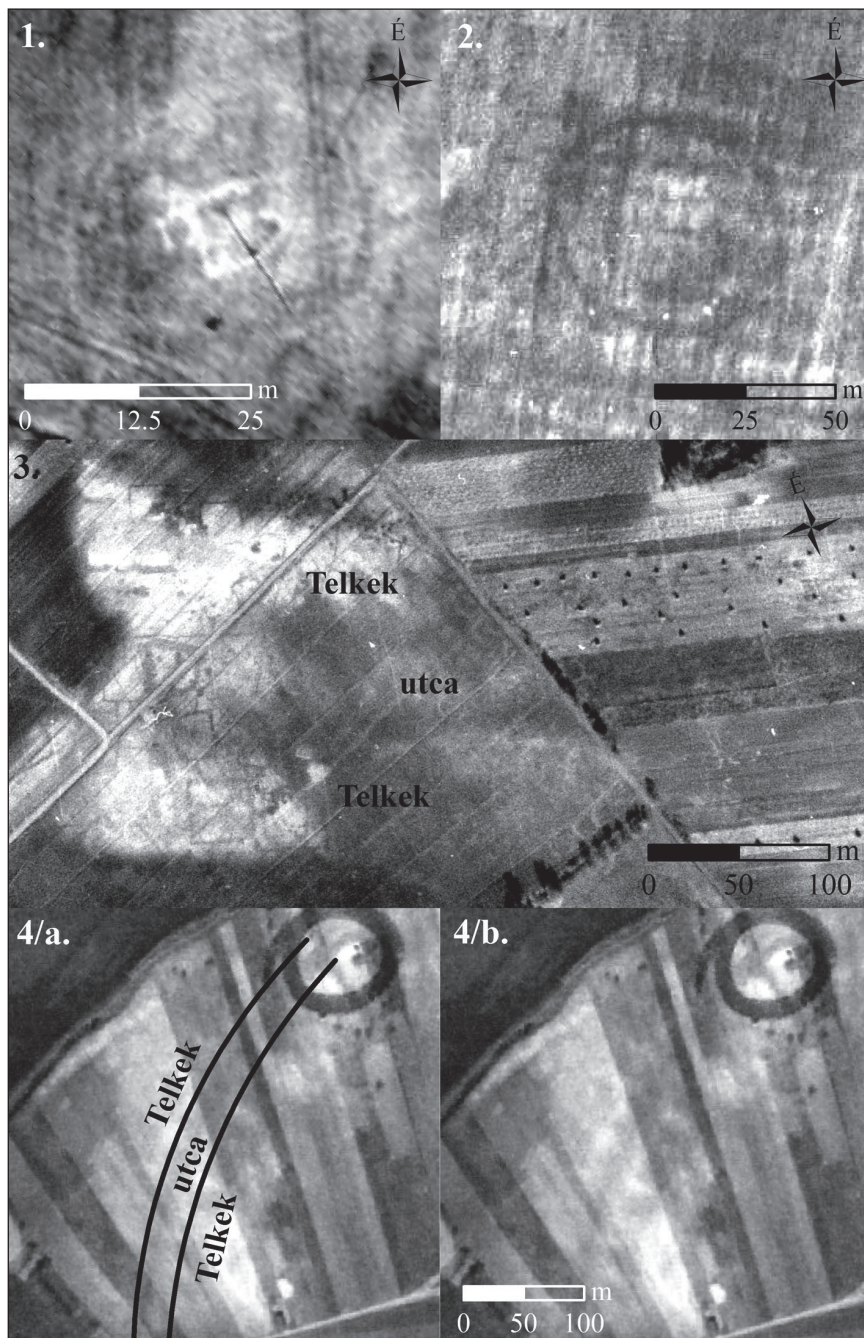
Jelenleg még azonosítatlan helyszín. Neve csupán oklevélből ismert, történeti térképen sehol sem találtuk nyomát. Először 1364-ben említik egy birtokper kapcsán, mely a Duna melletti Zild (Zöld?) sziget viszonyait rendezí. Ekkor jegyzik fel a sziget környe-

²⁶ Lukácsy 1943, 20–21.

²⁷ Uo., 28.

²⁸ Gerecze 1910, 103.

²⁹ Uo., 102.

5. tábla. 1. Dunavecse-Csanád templom a kerítőárokcal; 2. Dunavecse-Fejéregyháza templomának kerítőárka; 3. Harta-Szüle település utca telekrészletekkel; 4a–b. Dunapataj-Szelid utca nyomvonala

Fig. 5. 1. The church with the ditch in Dunavecse-Csanád; 2. The church with the ditch in Dunavecse-Fejéregyháza; 3. A street in the settlement of Harta-Szüle with parts of allotments; 4a–b. The trace of Szelid street in Dunapataj

zetében fekvő Chabony (Csabony, a defterekben Kiscsaba) és Vadas falvak mellett Cherg (Cserég/Cserög?) helységet is.³⁰ 1516-ból maradt fenn egy másik oklevél, amely a Tetétleni család birtokait sorolja fel, és ebben Vecse és Cherg egymás határosaiként jelennek meg. Cherg az oklevél szövege szerint lakott, de voltak ekkor felhagyott telkei.³¹

Cherg területét az ismert szomszédjai alapján is csak körvonalazni tudjuk. Vecse középkori előzménye ismert, a mai helyén létezett a középkorban is, s ezt a tanulmányban külön taglaltuk. A kutatásaink szerint Vadas tőle északra, az 51-es út mellett, a Kopolyától északra feküdt. Csabony tőle nyugatra, a Duna partján létezett egykor, de a terepi azonosítása még nem történt meg. Adatainkat térképre vetítve Cherg területét tehát valahol a Vecse–Csabony–Vadas vonaltól keletre, a mai Vecse belterületétől északkeletre, a Nagy-ér környékén kereshetjük.

Feltűnő, hogy az iratokban később nem találjuk nyomát. Sem a néhány évtizeddel későbbi defterek nem emlékeznek meg róla, s nem említik a magyar források sem. Talán az 1516-os oklevélben szereplő, elhagyott telkek adják meg a magyarázatot a falu eltűnésére. Előfordulhat ugyanis, hogy a birtok szépen lassan elhalt, lakói a közelben fekvő, szintén a Tetétleniek által birtokolt falvakba költöztek.

Solt – Solt

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Solt-szék névadó települése, a 15. század vége felé lassan önálló sodó Solt megye központja. A török időkben a vármegyei közigazgatás kiszorult a területéről, ezért 1569-ben a felszaporodott ügyek miatt az országgyűlés elrendelte, hogy a vármegye igazságszolgáltatását Pest vármegye végezze.³² A török időkben végig szerepel a forrásokban.

A középkori Solt a mai helyén, a református templom és a tőle északra fekvő magaslat környékén feküdt. 2014-ben és 2015-ben a Vendéglő utcában, a református templom és az általános iskola körül sikerült találni középkori telepnyomokat. A református templom eredete jelenleg még kérdéses, annyit azonban tudunk, hogy az épület körül közműfejtéskor többször találtak csontokat, melyek talán a középkori templom körüli temető sírjaiból származhattak.³³

Solt mai területen való kontinuitásának bizonyítása kiemelkedően fontos eredmény a térség középkori településtörténetének pontosításához.

³⁰ Káldy-Nagy 1985, 354–365; MOL DL5177

³¹ Balázs et al. 2007, 81–84.

³² Horváth 1995, 11, 67–70.

³³ Kovácsóczy Bernadett szíves szóbeli közlése.

Solt – Révfallu

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Neve a forrásokban többféleképpen fordul elő, találkozunk Rébél, Rigol, Rifalu, Ré(v)falu, később a török idők után Révbér alakokkal is.³⁴

A középkorban jelentős dunai átkelőhely volt. 1529 áprilisában az Alföldre törő törökök és rácok elől menekülő magyarok Révfallunál igyekeztek átkelni a Duna túlsó oldalára.³⁵ A török összeírásokban a 16. század folyamán végig szerepelt.³⁶

A falu pusztulásáról keveset tudunk. 1680-ban Rébél 12 tallért, 2 pár bélelt bagzsia csizmát és 2 vég „*jancsár vásznat*” ad Wattay Pálnak.³⁷ 1686-ban még fennállt, ugyanis ezen év április 3-án „*erősen ráparancsol a révbéli és káli falusi bírákra Hasszán Tihája, hogy úgy nyissák föl a szemeiket, ha egy hét alatt a császár adója Budán nem lesz, karóban száradnak.*”³⁸

1690-ben a szomszédos Kállal együtt elhagyott község. Lakosai valószínűleg Buda felszabadítása után a háborús események miatt költöztek el a közeli Földvára és Soltra. Ember Pál az egyházas falvak között sorolta fel Kállal és Bojárral egyetemben.³⁹ Templomának eddig ugyan nem került elő nyoma, azonban ez nem zárja ki a földműveléssel nem érintett, így nehezen vizsgálható, nagy kiterjedésű lelőhely valamely részén a későbbiek folyamán annak beazonosítását.

A falu kisebb részét homokbányászat semmisítette meg. A bánya bővítése nyomán, 2014-ben Wilhelm Gábor tárta fel a település egy részletét, kiemelkedő kora újkori emlékanyagot hozva a felszínre.⁴⁰

Solt – Kál

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A Duna Mappáción „*Faluhely*” jelzi, a második katonai felmérésen pedig „*Kis konbonás*” felirat, mely feltételezésünk szerint a „*Kis kápolnás*” elírása lehet.⁴¹

A falu a Solttól délre fekvő Kalimajor – részben beépített, részben parkosított – területén feküdt. A Dunával párhuzamos, enyhe kiemelkedésen – az úgynevezett temetőháton – 1924-ben épült fel a Teleki család kastélya, melynek során rengeteg csontvázat

³⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, 40. Rigol (Bunyitay 1902, 442, 447–448); Révfallu (Vass 1980, 171); Rifalu (Szakály 1981, 227).

³⁵ Bunyitay 1902, 447–448.

³⁶ Vass 1980, 171.

³⁷ Szakály 1981, 227.

³⁸ Földváry 1898, 263–264.

³⁹ Ember 1728, 646; Földváry 1898, 223.

⁴⁰ Köszönet Wilhelm Gábornak szíves szóbeli közléséért, a leletanyag és a helyszín megtekintéséért.

⁴¹ A második katonai felmérésen máshol is találkozunk ilyen elírással. Dunatetőtlen határában *Kápolnás-rév* szerepel, mely valószínűleg *Kápolnás-rét* lehetett egykor.

találtak.⁴² 2014 nyarán Langó Péter vezetésével végeztek itt hitelesítő ásatást, mely során középkori nyomokat, valamint egy Árpád-kori temetőrészletet tártak fel a kastély közvetlen közelében.⁴³

A török hódoltság idején csekély lakossággal, kisebb kihagyásokkal végig lakott marad.⁴⁴ 1680-ban Kál 15 tallért, 8 száraz halat ad Wattay Pálnak.⁴⁵ Valószínűleg 1686-ban, a felszabadító harcok során néptelenedett el (lásd fentebb Révfalunál).

Solt – Tétel

A mai Solt város délkeleti szélén fekvő Tétel-hegynek az északi részén feküdt. Valószínűleg már a török hódoltság elején – talán éppen az 1529. évi hadjárat alkalmával – elpusztult, területét innenől kezdve a szomszédos Solt város lakói használták.⁴⁶

1663-ban Wesselényi Ferenc nádortól több végvári katona ajándékba kapta Tétely pusztát. Solt városa azonban földesurán, Eszterházy Miklóson keresztül próbálta megakadályozni Tétel elcsatolását, arra hivatkozva, hogy Tétely pusztán található a falu egyetlen árvízmentes magaslata, mely a város szántója. Ha ezt elvonnák, Soltnak nem maradna csupán a *fundusa* (belső telkei) és a szőlőhegye. Különbösen is, a Tétely „*oly közel van a lakóházakhoz, hogy még a lúdjaik sem mehetnek ki anélkül, hogy rá ne tévednének*”.⁴⁷

Humoros adalék Tétellel kapcsolatban az, amikor 1674-ben Lanczári Gergely titeli prépost próbálkozik Tétely megszerzésével. Arra hivatkozik, hogy Tetely neve a címében szereplő Tittel nevéhez hasonló, ezért a soltiak adózzanak a puszta használatáért. Eszterházy Miklós figyelmezteti, hogy nyereszkedése kissé átlátszó. Az ügygel kapcsolatban több tanút kihallgatnak, akik elmondják, hogy a Tetelyen lévő romok nem azonosak a titeli prépostság maradványaival, hanem „*csak mint egi kis kép vagi kápolna forma*” romról van szó.⁴⁸

A Tétel-hegyen 2005 óta Szentpéteri József vezetésével folynak nagyszabású, interdiszciplináris kutatások.

Solt – Máriaháza

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A szakirodalomban Máriaház(a), Mária Magdolna, a defterekben pedig Márjaház néven fordul elő.⁴⁹ A tö-

⁴² Soós 1929, 16.

⁴³ Langó Péter szíves szóbeli közlése. A feltárással kapcsolatban lásd kötetünkben Langó Péter–Petkes Zsolt–Soós Rita tanulmányát.

⁴⁴ Vass 1980, 165.

⁴⁵ Szakály 1981, 227; MOL Wattay lt. 27. tétel. A Szakálynál Kál mellett feltüntetett Heves megye téves: a Heves megyei Kál falunak nem a Wattay család volt a tulajdonosa.

⁴⁶ Vass 1980, 175.

⁴⁷ Szakály 1981, 427.

⁴⁸ Uo., 428.

⁴⁹ Balázs et al. 2007, 82–84; Dümmerth 1952, 211; Káldy-Nagy 1985, 70; Vass 1980, 169.

rök adóösszeírásokban 1590-ig találjuk meg, utána nem hallunk róla többet. A település valószínűleg a tizenöt éves háború során pusztult el.

Máriaháza Solt külterületének északi szélén, az újsolti határhoz közel, a Szabad-szállás–Apostag–Dunavecse középkori útvonalról dél felé leágazó, a Nagy-ér nyugati oldalán végigfutó út mentén állt egykor. Terepi azonosításához az 1880. évi kataszteri térképet használtuk, melyen szerepelt a beszédes „*Faluhely*” dűlőnév.

Harta – Bojár

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Harta északi részén feküdt a Duna egykori kanyargó mellékágának nyugati partján. A helyszínre Suhajda Krisztián múzeumbarát hívta fel a figyelmünket, amikor 2012-ben középkori cserepeket, kályhaszemtöredékeket hozott be a Kecskeméti Katona József Múzeumba.

A török időkben – a közeli Kálhoz hasonlóan – kisebb kihagyásokkal, de végig lakott maradt.⁵⁰ 1686 februárjában még Báthi László Pest vármegyei pénztárnok követelte a bojári bíraktól az adó Szolnokra szállítását, 1690-ben pedig már az elhagyott községek között írták össze.⁵¹ A 18. század végén majorság állt a helyén, kis kápolnával, melynek középkori eredete egyelőre nem tisztázott. Ennek helyét a 2013. évi bejárásakor sikerült megtalálni.

Harta – Kisharta

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A török hódoltság idején 1620-ig szerepelt a defterekben.⁵² Valószínűleg ezután néptelenedett el és a 18. század elejéig pusztá volt.

A faluhely Harta nyugati szomszédságában, a kikötő és az 51-es út között ÉK–DNy irányban elterülő alacsony hátakon található. Templom nyomát ugyan egyelőre nem találtuk a bejárásakor, azonban több okból is következtethetünk annak meglétére. A Duna Map-páció hartai szelvényén a beszédes Kirchhof név szerepel, Pesty Frigyes gyűjtésében pedig „*Altér Kirchof’ – régi templomudvar*”. A hartai helynévgyűjtésben az alábbi idevonatkozó szakasz található: „162. Alder Kerchof / Öreg temető / A betelepülés után / a 18. század elején állítólag itt volt a hartaiak első temetője. A gyakori dunai árvizek miatt kellett a község más helyén temetőt kijelölni.”⁵³

⁵⁰ Vass 1980, 160; Káldy-Nagy 2008, 72.

⁵¹ Földváry 1898, 263.

⁵² Vass 1980, 167; Káldy-Nagy 2008, 75.

⁵³ Rétfalvi Teofil: *Harta köségben gyűjtött földrajzi nevek*. VKM164-82.

Harta – Nagyharta

Jelenleg még azonosítatlan helyszín. A török hódoltság idején, Kishartával együtt 1620-ig követhető nyomon, ezután valószínűleg elpusztult.⁵⁴

Kéziratós térképen csupán nagy vonalakban jelölik, nagyjából a mai Kékes-pusztá környékén.⁵⁵

A hartai helynévgyűjtésben: *„Krószharta (Nagykékes): A községtől keletre elterülő érseki birtokot nevezték Nagyhartának. Ennek központja volt a Nagykékesi major (Krószhartaer majerei).”*⁵⁶

Harta – Szüle

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A település valószínűleg a hódoltság első felében elpusztult, mert az 1570. évi defterben már csak pusztaként szerepel.⁵⁷

Harta északi részén, a belterülettől alig másfél kilométerre található. A faluhelyet a Duna Mappáción *„Templom föld”* elnevezés jelölte. D. Szabó Kálmán *„amatőr régész”* 1993-as anyagában Izirkerch néven találtuk meg.⁵⁸

A hartai névgyűjtésben: *„92. Szirekerch /Szülei templom/ A „Szire” a „Szülle” helyi svábos alakja, a Kerch templomot jelent. Évszázadokkal ezelőtt állítólag egy templom állott itt. A hartai helytörténeti gyűjteményben van egy nagy római korból származó kő, amely egy öreg hartai házból került elő. Bemondás alapján a „Szirekechből” származik.”*⁵⁹

2014-ben azonosítottuk a helyszínt. A falu szerkezete légi fényképen igen jól tanulmányozható. Két párhuzamos, ÉNy–DK irányú dombra települt, s ezek között húzódtott a falu főutcája (5. tábla 3). A falu keleti végén, a magasabbik dombháton állt a templom.

Harta – Ölle

Jelenleg még azonosítatlan helyszín. A Duna mentén található Taksony, Tass, Solt és Fajsz helynevekhez hasonlóan igen korai, Árpád-kori helynév. Párja a Pest megyei Üllő~Ölle.⁶⁰

Kéziratós térképeken jelölnek egy *„Szülei-telek”* nevű dűlőt, mely az Állampusztától északra fekvő Bórtelek-pusztá közelében található.⁶¹ A Szülei-telek elnevezés va-

⁵⁴ Vass 1980, 170; Káldy-Nagy 2008, 75.

⁵⁵ Lásd a MOL Mikovinyi S. térképét S12_D11_No_0028.

⁵⁶ Rétfalvi Teofil: *Harta kőségben gyűjtött földrajzi nevek.* VKM164-82.

⁵⁷ Vass 1980, 170; Káldy-Nagy 2008, 75.

⁵⁸ Wicker et al. 2001, 50.

⁵⁹ Rétfalvi Teofil: *Harta kőségben gyűjtött földrajzi nevek.* VKM164-82.

⁶⁰ Kiss 1988, 145.

⁶¹ Bács-Kiskun Megyei Levéltár XV. 1a/1, Pest Megyei Levéltár PMT 018, 1839.

lőszínűleg hibás, hiszen Szüle ettől nyugatra található. A név feltehetőleg onnan ered, hogy a 18. századtól gyakran említik a két pusztát *Szüleölle* néven. Emiatt ragadhatott az Öllei-telekre (faluhelyre) a Szüleöllei-telek, röviden Szülei-telek név. A középkori település nyomát eddig nem sikerült megtalálni.

Harta – Kéthalom

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során újból beazonosított helyszín.

Nevét két méretes dombról kapta. A hartai helynévgyűjtésben: „220. *Szentbivl (Homokhalom), Szegaler Pukl (Szentkirályi hát): Valamikor itt két, mesterségesnek látszó halom volt. Az egyiket már elhordták /mert kitűnő homok volt/ a másik még látható, ma is térképészeti magaslati pont.*”⁶²

A Tetétleni család középkori irataiban többször találkozunk Kéthalom birtokkal.⁶³ A török időkből azonban alig akad adatunk rá vonatkozóan. Magyar oldalról, 1564-ből van egy rövid feljegyzés, amely szerint Harthay Bálint kapja meg Solt városát, valamint Kéthalmot, több más pusztával egyetemben.⁶⁴ A defterekben csupán 1620-ban említik a tőle délre fekvő Szentkirállyal együtt.⁶⁵ Később, a felszabadító harcok után, 1699-ben elhagyott faluként írták le mindkettőt.⁶⁶

A lelőhelyet Vadász Éva vizsgálta már 1965-ben, de a forrásokban szereplő középkori településsel nem azonosította.⁶⁷

Harta – Mikla

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A középkorban Mikla, Mikola néven említik, mely nevet valószínűleg templomának védőszentjéről – Szent Miklósról (Nicolaus – Mikolaus – Mikla) – kaphatta. Györffy szerint a szávaszentdemeteri görög monostor faluja lehetett a 12. században.⁶⁸ A török hódoltság első időszakában néptelen volt, majd 1570 és 1582 körül lakott, s 1590-ben ismét lakatlan.⁶⁹

A Duna Mappáción „*Templom omladék*” felirat, újkori térképeken pedig „*Harangláb*” dűlőnév utal a falu helyére. A hartai helynévgyűjtésben: „191. *Klokestuul kevon (ha-*

⁶² Rétfalvi Teofil: *Harta köségben gyűjtött földrajzi nevek*. VKM164-82.

⁶³ Balázs et al. 2007, 82–84; Dümmerth 1952, 209–210.

⁶⁴ Sugár 1994, 77. Az okirat Solt várost, és többek között Csorna, Karácsond, Szentkirály, Mikla és Kétfalu(!) solti pusztát tartalmazza. A név bizonyosan elírás, hiszen ilyen nevű Solt-széki falut nem ismerünk.

⁶⁵ Vass 1980, 174.

⁶⁶ Benedek 2001, 156.

⁶⁷ KJM RégAd. 81.463

⁶⁸ Györffy 1987, 434.

⁶⁹ Káldy-Nagy 1985, 78; Vass 1980, 169; Sugár 1994, 77.

*rangláb dűlő): A legidősebb adatközlő sem látta saját szemével, de nagyapái elmondásából hallotta, hogy itt valamikor egy harangláb állott...*⁷⁰

A falu Harta keleti részén, a Nagy-ér nyugati oldalán fekvő, ÉK–DNy irányú dombháton fekszik. A légi felvételeken a település ívelődő utcája és a templom helye is jól látható.

Harta – Vejte

Jelenleg még azonosítatlan helyszín. Harta északnyugati határán található Vejte puszta. A hódoltság első felében még létezett csekély népességgel. 1570-ben lakatlan volt, aztán 1620-ban néhány lakossal ismét feltűnt.⁷¹ A 17. század második felében már valószínűleg ismét puszta volt. A középkori falu helyét eddig nem sikerült megtalálni.

Dunapataj – Pataj

Pataj középkori mezőváros Fejér vármegye Solt székének legjelentősebb települése volt a középkorban Solt és Kalocsa után. Ezt jól tükrözi az is, hogy két templommal büszkélkedhetett. Egyik a 13. században épült a település keleti szélén magasodó Szent Tamás-dombon.⁷² A másikat a 15. század elején Zubor Jakab, a város földesura építtethette a város központjában.⁷³ A török és magyar források szerint a hódoltság idején végig lakott maradt.⁷⁴

Dvornikovics Mihály 1700. évi leveléből értesülünk arról, hogy a „*városnak van két kath. temploma. Az egyik, melyben a kálv. prédikátor papol, földött, a másik elpusztult.*”⁷⁵ A központban jelenleg is álló református templom e középkori egyház többszöri újkori átépítésével jött létre. Szentélyén láthatók a legutóbbi felújításkor kibontott, korábban elfalazott gótikus ablakkeretek.

A középkori település magja Schill Tamás pataji múzeumigazgató kutatásai, valamint az elmúlt két évben általunk végzett vizsgálatok alapján a Baross–Dózsa György–Ordasi utcák által határolt területen fekehetett. Schill Tamás kutatásai szerint a település központjában álló templomot a Zubor család férfi tagja, Zubor Jakab építhette a 15. század elején.⁷⁶ A Szent Tamás-dombon 1999-ben és 2002-ben V. Székely György végzett feltárást.⁷⁷

⁷⁰ Rétfalvi Teofil: *Harta kőseben gyűjtött földrajzi nevek.* VKM NéprAd. 164-82.

⁷¹ Vass 1980, 176.

⁷² Dóka 1994, 68–69.

⁷³ Schill 1989.

⁷⁴ Vass 1980, 172; Káldy-Nagy 1985, 67–68.

⁷⁵ Földváry 1898, 276.

⁷⁶ Schill 1989.

⁷⁷ KJM RégAd. 98.744

Dunapataj – Szelid

Korábban is ismert, de újabb adatokkal bővített helyszín. Dunapatajtól keletre, a Szeliditő keleti partján feküdt Szelid középkori falu. A tizenöt éves háborúig lakott helyként szerepelt a defterekben, később már csak pusztaként említették.⁷⁸

Solymos Ede néprajzkutató gyűjtötte a következő történetet 1948-ban: „A Szilidi högy, mondják Várhögynek is, oldalában van egy völgy. Egyszer egy paraszt szántott ott ökrökkel. Hát megakadt az eke egy láncba, de ő akkor még nem tudta mi az. Erős ökrei voltak, möghuzatta velük, hát elpattant. Akkor, úgy mondják, a högy belsejében nagy zubogás támadt. Tán ki volt kötve valami.”⁷⁹

A Várhegy déli oldalán két alacsony dombhát ereszkedett le, és a közöttük fekvő mélyedés volt az a bizonyos völgy. Sajnos az üdülőterület kiépítésekor nagyszabású reprenezést hajtottak végre, így ez már talán örökre eltűnt. Az archív légi fotók vizsgálatából kiderült, hogy a völgyben húzódott a település főutcája, két oldalán pedig jobbágytelkek sorakoztak (5. tábla 4a–b). A fényképeket igazolta Schill Tamás gyűjtése, mely során egy üdülőtelek udvarán ásott gödörből középkori kályhaszemeket mentett meg.⁸⁰

Érdekes jelenség a középkori falutól délre, a vízparton elhelyezkedő, egyelőre meghatározatlan korú földvár. Számos kéziratot térképen előfordul: a Duna Mappáción „Váromladék”, a Bács-Kiskun Megyei Levéltár 19. század eleji vázlatos térképén *Rudera Arcis* (erőd romja), a második katonai felmérésen „Szelidi schanze” (szelidi sáncok) olvasható.⁸¹ A terepi vizsgálataink eddig nem hoztak eredményt. Talán bronzkori eredetű, és az is meglehet, hogy későbbi korokban is felhasználták menedékhelyként.

Esettanulmány: Dunapataj – Szentkirály, vár

Dunapataj keleti részén, az Örjeg mocsár bejáratánál állt egykor Szentkirály. Mint anyai környékbeli település – Szüle, Ölle, Kis- és Nagyhartá, Tetétlen – ez a falu is a Tetétleniek birtokában volt. A török időszak kezdetén lakosai elhagyják, majd 1550 környékén már ismét népes falu.⁸² 1570 körül felépült a szentkirályi „párkán”, azaz palánkvár. Szerepe minden bizonnyal a tőle keletre húzódó veszedelmes Örjeg mocsár átkelőjének védelme lehetett.⁸³

A vár a falu területén épült fel, a korábbi középkori templom körül. A palánkban szolgálók mindennapjairól nem sok adat maradt fenn. A szegedi szandzsák 1570 körül

⁷⁸ Vass 1980, 173; Káldy-Nagy 1985, 74; Borosy 1987, 200.

⁷⁹ TIM NéprAd. 108/1952. 1948 nyarán a szelidi Várhegygel kapcsolatos gyűjtés.

⁸⁰ Schill Tamás szíves szóbeli közlése.

⁸¹ BKML Dunapataj – Szelid sz. n.

⁸² Vass 1980, 174.

⁸³ Uo., 26, 174.

készült tímár-defterében 59 főnyi katonaság és egy imám szerepel. A defterben szereplő katonák szolgálati birtokainak adatait térképen ábrázoltuk (3. tábla). Későbbi feljegyzések nincsenek a vár legénységének birtokairól, ezért ezt a fennmaradt adatsort lehet felhasználni a török kori birtokviszonyok vizsgálatához. Látható, hogy a birtoktestek három, nagyjából elkülöníthető csoportban helyezkednek el a hódoltság területén. Az első csoportot a várhoz közeli falvak alkotják. A második csoportban a mai Dusnok környékén létezett kisebb falvak találhatók. A harmadik csoportba sorolhatók a távolabbi, Bajától Zomborig fekvő falvak és nagyobb számban puszták is.

1574 körül a legénység száma megnövekedett, elérte a 100 fő körüli számot, melyben közel 50 fő lovas is szolgált. A budai pasa magyar nyelvű levelezéseiből kiderül, hogy 1576. november 12-én az egri vitézek rajtaütöttek a vár lovas (*besli*) agáján és 20 fős csapatán.

„*Ez holnapnak 12 napian nagi Zöged fele vagion egi kasteli kinek Zent kirali neue az besly agha jw uolt valamy eginehanj loual es valami falun meg szál eönny azonban az egriek rea wtnek, huzad magauual többel vittek el, s kit vgian ottan le vágtának szerzamokat lovokat mind el vittek.*”⁸⁴

Ugyanerről ír 1576. december 20-án: „...Budához nem mezzé három heliön, az haio-kath föl verek el swllieztek, az benne valókat sok marhákkal el viuek, es zantalan karokat miuelenek. Az zent király besli agat meg lesuen, sokad magauual el uiuek, skit le vaganak bennök...”⁸⁵

A budai pasa 1579. júliusi leveléből pedig megtudjuk, hogy az egriek elvitték a palánk katonáinak 41 lovát: „...Annak vtanna ismeg az egriek, es ahoz tartozó ragadozok egi nehany varból, eözue giwlnek, az zent kirali vitezök az fwuön leuen, reaiok wtnek, egi nehaniat bennök meg ölnek, s kit el viznek, 41 louakat vyttenek el...”⁸⁶

1582-ben ismét hallunk a portyázó végváriakról: „...az feölsegeöd vegeiben való vitezök, napról-napra mind inkab száguldanak az hatalmas czaszar varay ala; ez elmúlt napokban eötuen louas az pesty es szegedy mezeön sok ideig iartak ala es feöl, az szegedy szanczak-sagban az hatalmas czaszarnak egj Sz Király neuw vara ala mentek, azokban az kiket megh fogtak w magok megh vallottak, hogy az kapitanok akarattyabol iartak...”⁸⁷

A tizenöt éves háború előtt, 1594-ben hallunk róla utoljára. A kis erődítményt valószínűleg a háború alatt, vagy utána valamilyen okból felhagyták.

A vár későbbi sorsa ismeretlen. Mikoviny Sámuel 1737-es Solt-széket ábrázoló térképén nem szerepel.⁸⁸ Kronovetter Antal 1780-as térképén viszont feltünteti a négyszögletes, sarkain kerek bástyákkal épített várat, északnyugati sarkában a vár

⁸⁴ Hegyi 2007, 956; Takáts et al. 1915, 131–132.

⁸⁵ Takáts et al. 1915, 134–135.

⁸⁶ Uo., 166.

⁸⁷ Takáts et al. 1915, 270–271.

⁸⁸ OSZK *Mappa comitatus Solthensis*, Mikoviny Sámuel 1737.

tornyával/templomával.⁸⁹ 1784-ben felkerül az első katonai felmérésre is (*Sz. Királyi War*), és feliratként ugyan, de a második és harmadik katonai felmérésen is megtaláljuk (*Sz. Királyi Vár*).

Rómer Flóris egyik utazásakor ezt jegyezte le: „*Pataj határában a Szilidi-tó mellett, Szkirályi pusztában földvár, 4 szögű sáncz két gátja még látható.*”⁹⁰ Az első katonai felmérésen látható, hogy a vár környékén szállások voltak ekkoriban. Ötvös János jegyző írta 1864-ben: „*Az ezen Város tulajdonához tartozó részen szinte van egy régi várnak némi nyoma, a honnét az a tér, hol a romok mutatkoztak, most is Sz. Királyi Várnak nevezetik.*”

Feltételezhető, hogy az időjárás mellett a földművelés is kivette részét a sáncok elengedettségében és a középkori templom – illetve a török palánk fennállása idején valószínűsíthetően másodlagosan már mecsetként használatos kőépület – lebontásában. A 20. században már nem hallunk az erődítésről.

Vadász Éva 1965-ben vizsgálódott a környéken, talált is középkori településnyomot, de a várat nem azonosította. Erre 2011-ben került sor, amikor egyetemi hallgatókkal, múzeumbáratokkal és a múzeum néhány munkatársával közösen bejártuk a lelőhely területét. A kapcsolódó térinformatikai elemzés során sikerült olyan archív légi fényképekre és műholdas felvételekre bukanni, melyek megerősítik a Kronovetter-féle térképen látható alaprajz hitelességét (4. tábla). Érdekesség, hogy Szentkirály-pusztán több, vélhetően török kori név maradt fenn a 18–19. századig. Ilyen például az Omer-széke (Szentkirály puszta délnyugati széle), Nemiz-halma (Felsőszentkirály-puszta keleti széle), Várfok-pirka, Pirka-rét (a vártól délre).⁹¹

A légi felvételek szerint a vár kb. 100 méter oldalhosszúságú, szabályos négyszög alakú volt, mely egyezik a térképi ábrázolásokkal. A Duna egyik régi, keskeny mellékágának, az úgynevezett Szentkirályi-fok kanyarulatának belső ívén épült. Terepen a körülötte fekvő falu és a középkori templom nyomát – habarcsot és kötörmeléket – is sikerült megtalálni, lehatárolni. A lelőhely évek óta a fémkeresősök „Mekkája” volt, ezért javaslatot tettünk a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóságának, hogy a vár területét szántóból a biztonságosabb rét művelési ágba tegyék át. Ez meg is történt, így a megyében ismert öt palánk közül ez megmarad – legalább jelenlegi állapotában – az utókor számára.

⁸⁹ KFL.VIII.2.a. No.2. Anton Kronovetter: Szentkirály (Pest megye) kettéosztott határának birtoktérképe, 1780.

⁹⁰ Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ Tervtára, Rómer hagyaték 22/126 és 24/88.

⁹¹ Kuczay 1992, 401–402.

Összefoglaló

Fenti tanulmányunk a Solti-sík korábban szinte teljesen kutatatlan Dunavecse–Solt–Dunapataj környéki része késő középkori–kora újkori települési rendszerének felrajzolására, a változások nyomon követésére tett kísérletet.

A kiemelkedő eredményeket már a biztosan, régészeti szempontból is megnyugtatóan beazonosított falvak száma is jelzi. Tizenöt, korábban teljesen ismeretlen egyházas falu helyét sikerült megtalálni, részben felmérni az elmúlt évek során. Három, a korábbi kutatások alapján ismert település esetében néhány függő kérdést megnyugtatóan lehe-
tett tisztázni. Négy további középkori település pontos lokalizálása ugyan még várat ma-
gára, de lehetséges helyzetük szűkítése nyomán a térképre feltehetőek, ezáltal a települési rendszer összességének vizsgálata lehetséges.

Egyértelműen kiderült, hogy a fokozatosan fejlesztett és kialakított vizsgálati szisz-
téma tökéletesen alkalmas a kérdéses időszak településtörténeti kutatásaihoz. Sőt túlzás
nélkül állíthatjuk, hogy a térinformatika és az annak keretében kibontott módszerek
nélkül ma már elképzelhetetlen egy ilyen jellegű vizsgálat. Az adatok rendszerszintű,
térinformatikai kezelése nemcsak számszerűen emelte a lelőhelyek számát, ezzel együtt
ismeretanyagunkat az adott helyszínekről, de azok régészeti felmérése minden eddiginél
sikeresebbé, gyorsabbá és költséghatékonyabbá is vált.

Jelentős eredménynek tekinthetjük a térségben zajló 16. századi folyamatok rég-
észeti szempontú vizsgálatát, melynek során érdekes összefüggésekre derült fény a
történeti források adatainak összevetésével. Ilyen például az 1529. évi rác–török dúlás
pontos irányvonalának meghatározása, illetve annak a későbbi települési rendre gyako-
rolt hatása.

Kiemelten fontos a térség legjelentősebb településének, Solt városának lokalizá-
lása. Most már biztosan kijelenthetjük, hogy – az írott forrásokkal egyébként tökéletes
összhangban – mind Révfallu, mind Tétel különálló középkori települések voltak, maga
a középkori–kora újkori Solt, a solti szék központja, a jelenlegi város helyén kereshető.

A szentkirályi palánk kétségtelen azonosítása elosztatott több kételyt is e török
erődítést illetően. A georeferált térképi ábrázolások, légi felvételek a terepi vizsgálatokkal
együtt egy újabb hiteles láncszemét adják a Duna bal partjának török kori védműrend-
szerét illetően. Nem utolsósorban ezáltal érthetővé válnak a defterek adatai is a török
birtokviszonyok kapcsán.

Véleményünk szerint a fenti eredmények bizonyítják, hogy a középkori–kora új-
kori településrendszer vizsgálatának ma lehetséges legoptimálisabb módszerét alkottuk
meg, mely a továbbiakban teljes Bács-Kiskun megyére kiterjesztve pótolni fogja a megye
középkori emlékeinek felkutatásában még ma is mutatkozó nagy hiányokat.

Irodalom

Balázs et al. 2007

Balázs Gábor–Kiss Anita–Schramek László: *Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban*. Budapest, 2007.

Bárth 1975

Bárth János: *Fajsz népessége a XVIII. század közepén*. Kecskemét, 1975. (Bács-Kiskun Megye Múltjából 1.)

Bednár 1865

Bednár József: Az apostagi plébánia története. *Magyar Sion* 3 (1865).

Benedek 2001

Benedek Gyula: *Öcsöd nagyközség oklevelei és fontosabb iratai 1297–1738*. Szolnok, 2001. (Documentatio Historica 6.)

Bognár 1984

Bognár András: *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából Pest-Pilis-Solt Vármegye és kiegészítések*. Szentendre, 1984. (Elektronikus változat.)

Borosy 1987

Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638–1711*. Budapest, 1987.

Borovszky 2004

Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*. Arcanum digitális kiadás. Budapest, 2004.

Bunyitay et al. 1902

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. Szerk.: Bunyitay Vincze–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. Budapest, 1902.

Dóka 1994

Dóka Klára: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa*. 1. Budapest, 1994.

Dümmerth 1952

Dümmerth Dezső: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: A Tetétleni-Földvály família sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. *Levéltári Közlemények* 53 (1952) 207–260.

Ember 1728

Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania...* Utrecht, 1728.

Fenyvesi 1984

Fenyvesi László: A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683–1687). In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején*. Szécsény, 1985. december 3–4. Szerk.: Praznovszky Mihály–Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1984, 103–124.

Földvály 1898

Földvály László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*. Budapest, 1898.

Gerecze 1910

Gerecze Péter: Dunavecsei ásátások. *Archaeológiai Értesítő* 30 (1910) 101–107.

Gervers-Molnár 1972

Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Budapest, 1972.

Györffy 1987

Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest, 1987.

Hegyí 2007

Hegyí Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. II. Budapest, 2007.

Horváth 1995

Horváth Lajos: *Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig*. Budapest, 1995. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 24.)

Káldy-Nagy 1985

Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1985.

Kiss 1988

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Budapest, 1988.

Kuczy 1992

Kuczy Károly: *A Kalocsai Érsekség Gazdasági levéltár kéziratos térképeinek kartográfiai névtára I. Érsek-Harta és Szentkirály puszták térképeinek vizsgálata*. Kecskemét, 1992. (Bács-Kiskun Megye Múltjából 11.)

Lukácsy 1943

Lukácsy Imre: *Beszél a múlt*. Dunavecse, 1943.

Patkóné 1997

Patkóné Kéring Mária: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa*. 2. Budapest, 1997.

Rosta 2010

Rosta Szabolcs: *A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata*. In: *Középkori Mozaik. ELTE Történeti Doktori Iskola kiadványa*. Budapest, 2010, 101–148.

Rosta 2015

Rosta Szabolcs: *A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete*. Doktori disszertáció, kézirat. Budapest, 2015.

Schill 1989

Schill Tamás: *Dunapataj és környékének templomai*. *Pataji Hírlap* 21/3 (1989)

Soós 1929

Soós Árpád: *Solt nagyközség története*. Paks, 1929.

Sugár 1994

Sugár István: *Az egri vár gazdasági, adminisztrációs és katonai szervezete*. – *Der wirtschaftliche, Administrations- und Militärapparat der Burg von Eger*. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 29–30 (1994) 601–101.

Szakály 1981

Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.

Takáts et al. 1915

Takáts Sándor–Eckhart Ferencz–Szekfü Gyula: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. Budapest, 1915.

Vass 1980

Vass Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, 1980.

Velics–Kammerer 1886–1890

Velics Antal–Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Budapest, 1886–1890.

Wicker et al. 2001

Wicker Erika–Kustár Rozália–Horváth Attila: Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében (1990–1995). – *Archeologische Forschungen Komitat Bács-Kiskun (1990–1995)*. *Cumania* 17 (2001) 33–126.

THE CHANGE OF THE LATE MEDIAEVAL NETWORK OF SETTLEMENTS
IN THE AREA BETWEEN DUNAPATAJ AND SOLT
ISTVÁN PÁNYA–SZABOLCS ROSTA

This study intends to describe and follow the changes of the system of settlements in late Middle Ages and the early modern era in the region of Dunavecse–Solt–Dunapataj in the Solt plain, which were barely researched at all earlier. (Fig. 1–2). Recently, geographical information methods have been used in research, then GIS has gradually developed into a complete system so it has turned out that it is perfect for the research of the history of the settlement in the period in question. What is more, it is no exaggeration to say that without GIS and its methods this kind of research cannot be done. The systematic and geographical informational handling of the data has facilitated not only the disclose of more discovery places but their archaeological survey has become more successful and faster than ever, thus more cost-effective as well (Fig. 3–4).

The outstanding results is shown by the number of villages identified from archaeological points of view as well, as the places of 15 villages with a church, completely unknown earlier, were found and surveyed in past years (Fig. 5).

The above results seem to prove that this method – the most ideal today – for the research of the system of settlements in late Middle Ages and the early modern era will fill the still existing gap in finding the medieval monuments if they are used in the entire county of Bács-Kiskun.